

РАДАНОВИЧ Н. М.,

кандидат юридичних наук, доцент
(Львівський національний університет
імені Івана Франка)

УДК 340.15

ФУНКЦІЇ ЮРИДИЧНИХ ЗАБОРОН ЯК ВИЯВ ЇХ СОЦІАЛЬНОЇ СУТНОСТІ

Стаття присвячена питанню еволюції функціонального призначення юридичних заборон. Виявлено їх можливості реалізовувати загальносоціальну сутність, а також обумовлювати дію в юридичній сфері категорії «свобода» та юридичне регулювання загальнодозвільного типу.

Ключові слова: юридичні заборони, загальносоціальна сутність, спеціально соціальна сутність, функції, свобода.

Статья посвящена вопросу эволюции функционального назначения юридических запретов. Выявлены их возможности по реализации общесоциальной сущности, а также по обусловливанию действия в юридической сфере категории свободы и предопределению юридического регулирования общедозволяющего типа.

Ключевые слова: юридические запреты, общесоциальная сущность, специальносциальная сущность, функции, свобода.

The article deals with the question of the evolution of legal prohibitions functional purpose. It was revealed that legal prohibitions have a possibility to realize general social function and can determine activization of the concept “freedom” and general permitting regulation in legal plane.

Key words: legal prohibitions, general social meaning, special social meaning, functions, freedom.

Вступ. «Дозволено все, що не заборонено законом», тобто загальнодозвільні можливості юридичного регулювання здатні стимулювати соціальні ініціативи в напрямку забезпечення інтересів особи в умовах існуючого правопорядку, а відповідно сприяти максимальній реалізації прав людини, утвердженню персонорентристської правової культури, задоволенню потреб громадянського суспільства.

У розрізі характеристики даного типу регулювання можна сприймати обговорення в юридичній літературі «презумпції правомірності незабороненого» (В.С. Нерсисянц), поняття «поведінка, прямо не передбачена правом» (В.М. Кудрявцев), доктринальні напрацювання, пов'язані з дією права і закону (В.І. Гойман, Ю.А. Тихомиров), сферою та межами правового регулювання (П.М. Рабінович, В.В. Лазарев), стимулами і обмеженнями в праві (А.В. Малько, Н.Н. Семенюта), юридичними заборонами (А.Г. Братко, С.Н. Братусь, З.Д. Іванова, М.М. Рибущкін). Комплексно ж на загальнотеоретичному рівні проблема реалізації загальнодозвільного типу правового регулювання була поставлена лише професором С.С. Алексєєвим і розглядалася на основі ґрунтового аналізу загальних дозволів і загальних заборон.

Проте чимало питань, зокрема про обумовленість та обсяг державно-юридичного заборонювання, які є методологічно важливими для з'ясування міри дозволеності у заданому юридичному контексті, потребують подальших наукових розробок з огляду на нову соціальну

спрямованість і наповнюваність правового регулювання. Відповіді на них, як видається, пов'язані, насамперед, із з'ясуванням соціального призначення та функцій юридичних заборон.

Постановка завдання. Мета статті – дослідити питання еволюції функціонального призначення юридичних заборон.

Результати дослідження. Первісні заборони (так звані табу) – прототипи юридичних заборон – зазвичай розглядаються вченими як важливі інструменти: а) стандартизації поведінки людей, б) пригнічення рецидивів «зоологічного індивідуалізму», в) виховання дітей і молоді (адже усвідомлення небезпеки приходить через перші «не можна», спочатку побутові, а згодом соціальні) [1, с. 113–117]. Завдяки цьому реалізувалося важливе функціональне призначення табу – уможливити біосоціальну безпеку людей, гарантувати безпеку суспільства в цілому і кожної людини зокрема. У цьому сенсі первісні заборони втілюють всезагальний (загальносуспільний) інтерес, демонструють свою загальносоціальну сутність (та й цінність).

Згодом із заборонами, як свідчать древні філософсько-політичні трактати, пов'язувалося походження та обґрунтування державної влади: «Коли Всемудрий прийняв правління, він насамперед встановив розмежування, що стосувалися землі, майна, чоловіків і жінок; коли було проведено розмежування, неможливо було обійтися без узаконень, тому введено заборони; коли введено заборони, не можливо було обійтися без тих, хто б забезпечував їх дотримання, тому засновано посади чиновників, а потім неможливо обійтися без того, хто б усіх об'єднав, тому поставили над усіма государя» («Книга правителя області Шан», Древній Китай) [2, с. 171]). А вже в одержавленому суспільстві заборони використовувалися як ефективні юридичні засоби утвердження інтересів тих соціальних груп, що здобули владу. Поряд із декларуванням загальнозначимих цінностей (справедливості, правди, милосердя) заборони все частіше конкретизують, деталізують і зводять в ранг недоторканих привілей правителя та наближених до нього осіб, посилюючи відповідальність і обмежуючи непривільовані соціальні верстви [3, с. 285–291].

Тому не випадково вже навіть у період древніх держав можна помітити окремі прояви, так би мовити, соціальної незгоди з такою ідеологією заборонювання. У цьому контексті дуже ілюстративно є філософія заборон, відстоювана даосистами (Китай періоду Лао-Цзи). Сповідуючи ідеали вільного, спонтанного розвитку суспільства та служіння йому права, вони вбачали зміст права в забезпеченні свободи: «Право може і забороняти, але для утвердження дозволу, для свободи і на їх основі; перш ніж прагнути до заборонювання, необхідно утвердитися у дозволуванні, тобто той, хто заборонює, в першу чергу повинен бути здатним дозволити все необхідне, повинен забезпечити свободу; в самій забороні повинен бути присутнім смисл захисту свободи інших людей, певних цінностей чи відносин» [4, с. 341]. Також Лао-Цзи пропагував ідею, згідно з якою країна управляється справедливою: «Звідки я це знаю? Ось звідки: коли в країні багато забороняючих законів, народ стає бідним. Коли в народі багато гострої зброї, в країні збільшуються смуті. Коли збільшується кількість законів і наказів, збільшується кількість злодіїв і розбійників» («Дао де цзин») [5, с. 132].

У такий спосіб юридичні заборони почали пов'язуватися з категорією свободи.

У працях мислителів Древньої Греції теж можна простежити вказану пов'язаність: «Особливо чудовим є один закон, що забороняє молодим людям досліджувати, що у законах добре і що не добре, який наказує усім без винятку і цілком одногослосно погоджуватися із тим, що в законах все добре, оскільки вони встановлені богами; інші ж твердження зовсім не можна допускати» (Платон) [6, с. 82]. Це дало підставу дослідникам витоків ідеї природного права зробити висновок, що Платон «показав швидше усією обстановкою діалогів в «Державі» і «Законах», аніж явними твердженнями, наскільки для виявлення природного права є необхідним сумнів в авторитеті або свобода від авторитету» [7, с. 83–84].

У древніх римлян юридичні заборони теж набувають особливого забарвлення. «Справжній закон, – стверджував Цицерон, – це розумне установлення, що відповідає природі і закликає до виконання обов'язку через наказ; відлякує від злочину шляхом заборони; однак нічого, коли це не потрібно, не наказує чесним людям і не забороняє їм ...», «...якщо

греки вкладають у поняття закону сенс справедливості, то ми вкладаємо сенс вибору, хоча закону все ж властиве і те, і інше» [8, с. 113, 163].

А вже в Дигестах Юстиніана нормативно закріплено свободу при визначенні правового становища людей: «Основний поділ, що стосується прав осіб, полягає у тому, що всі люди є або вільні, або раби (Д. 1.5.3), «...свобода є природна здатність кожного робити те, що йому потрібно, якщо це не заборонено силою чи правом. Рабство є встановлення права народів, в силу якого особа підпорядкована чужому пануванню всупереч природі» (Д. 1.5.4) [9, с. 311].

Щоправда, знову спостерігаємо утвердження природи юридичних заборон, обумовленої силою, позитивним правом (тобто спеціальносоціальним інтересом), що відповідно супроводжувалося соціальним спротивом. Цей спротив все більше пов'язувався з релігією, зокрема християнством: «Горе вам, книжники й фарисеї, лицеміри, що схожі на гроби побілені, які зверху гарними здаються, а всередині повні кісток мертвих і всякої нечистоти. Отак і ви: назовні здаєтесь людям справедливі, а всередині ви сповненні лицемірства й беззаконня» (Біблія (Мт. 23:27-28)) [10].

Таким чином, виконавши об'єднавчу місію в первісному суспільстві, заборони перетворюються на засіб легалізації соціальної нерівності, виконуючи функцію фіксації та охорони вже не стільки загальносоціальних, скільки окремих, спеціальносоціальних інтересів у древніх державах. Проте варто відзначити, що це певною мірою спонукало «активізацію» у правовій сфері категорії свободи.

Період Середніх віків характеризується розгортанням функціональної характеристики юридичних заборон у напрямку подальшого утвердження спеціальносоціальних інтересів: «Ніхто не може набути іншого права, ніж те, що йому належить за походженням» («Саксонське зерцало», Середньовічна Німеччина) [9, с. 645]. Як відзначали історики права, властива усім «варварським правдам» категорична заборона порушення меж чужого землеволодіння відображала настійливе бажання германців закріпитися силою на завойованих територіях [11, с. 289].

Оскільки завдяки християнству відбулася десакралізація держави та почала набувати впливу церква, то відповідно зазнає змін і характеристика так званого спеціальносоціального інтересу (його склад), що позначилося і на юридичних заборонах. Так, сформована в рамках західної християнської традиції доктрина «двох мечів» знаходить свій прояв в позитивному праві з використанням заборон: «Існують два мечі, якими усі народи повинні управлятися – духовно і світськи. Духовним мечем повинна володіти свята Церква, і світським – принци землі. Що стосується призначення одного і другого меча, – вони повинні взаємно допомагати один одному, виключаючи однак, щоб духовний меч міг втручатися у світську юстицію, за рішенням якої можна втратити і життя, і тілесні органи. Але світський меч завжди повинен був готовим берегти і захищати святу Церкву всякий раз, коли є потреба у цьому...» («Кутюми Бовезі», Середньовічна Франція) [9, с. 591–592].

Відповідно, з-поміж інших, формується окрема група юридичних заборон, спрямована на:

1) утвердження і захист християнської віри: «...хто з неповаги до християнської віри порушить піст святої чотирнадцятиці, з'ївши м'яса, нехай буде страчений, хто з племені саксонського і надалі буде ухилятися від хрещення, не з'явиться для проведення над ним цього таїнства, бажаючи залишатися у язичницькій вірі, буде покараний смертю» («Капітулярій Карла Великого про області Саксонії», Варварські королівства) [9, с. 441], «...забороняємо публічне виконання обрядів іншої релігії, крім релігії католицької, апостольської і римської, бажаємо, щоб порушники цього каралися як бунтівники і ослушники наших наказів» («Чорний кодекс», Середньовічна Франція) [9, с. 622], «...забороняється розбивати чи оскверняти в інший спосіб образ Пречистої діви і визнаних церквою святих» («Указ про переслідування єретиків у Нідерландах», Середньовічна Німеччина) [9, с. 714–715]. При цьому за богохульство та чаклунство передбачалася смертна кара («Кароліна», Середньовічна Німеччина) [9, с. 703];

2) закріплення та захист статусу церкви, її привілеїв: «...на територію помість церкви цього єпископа, як тих, що вона вже отримала, так і тих, що милосердя Боже в подальшо-

му передасть у власність цього святого місця, не сміє входити ні одна державна посадова особа для слухання судових справ чи стягнення якихось судових штрафів, але сам єпископ і правонаступники його в ім'я Боже, в силу повного імунітету нехай володіють усіма означеними правами» («Формули Малькура», Варварські королівства) [9, с. 463], «...насамперед, ми обіцяємо, що ніколи в майбутньому після смерті когось із духовних князів ми не станемо захоплювати в казну залишеного ним майна, не допускаючи також, щоб хтось із мирян під якимось приводом захоплював його собі, а якщо ж хтось, всупереч такій настанові, спробує це вчинити, то нехай вважається поставленим поза законом і назавжди позбавиться свого лену чи бенефіція, якщо у нього такий є.» («Закон на користь духовних князів», Середньовічна Німеччина) [9, с. 629–630].

Також дослідники «Аламанської» і «Баварської» правд зауважували текстуальне співпадіння змісту їх самих перших, особливо значимих титулів (1, 2), присвячених церкві і церковному землеволодінню, які вказують на способи набуття статків церкви: «Ні король, ні герцог, ні будь-хто інший не мають права заборонити людині приносити в дар заради спасіння душі будинки, землю, рабів чи гроші» [11, с. 289].

Потрібно також відзначити, що свої додаткові регулятивні можливості юридичні заборони отримують завдяки оформленню канонічного права в якості самостійної правової системи західноєвропейського суспільства. Їх використання, як найбільш дієвих способів регулювання, «сигналізує» про особливу значимість унормовуваних відносин, йдеться, зокрема, про стосунки світської влади і церкви: «Ніхто не сміє відмінити рішення папи, а він сам відміняє чий завгодно» («Диктат Папи Григорія VII») [12, с. 618], «Імператорський закон не може відмінити церковні закони; царям не дозволено собі присвоювати те, що відноситься до [юрисдикції] священнослужителів» («Декрет Граціана про узгодження неузгоджених канонів») [9, с. 726–728].

Окрім того, церква випустила велику кількість уложень з переліком гріхів, які описуються не стільки як дія, скільки як спосіб мислення, спонукання, і покарань за них. При цьому вважалося, що усі вони почерпнуті з Біблії (зі Старого і Нового завітів). Відповідно, християнські заповіді переносилися і у світські судєбники. Спочатку канонічне кримінальне право поширювалося лише на кліриків, а згодом і на усіх віруючих [13, с. 44]. Таким чином, об'єктом юридичних заборон стають не тільки фізичні дії, а й думки.

Хоча при цьому у прологах до тогочасних джерел права (джерел юридичних заборон) продовжували декларуватися як обумовлюючі правотворчі фактори загальносоціального характеру «висока мета збереження внутрішнього миру» («Салічна Правда», Варварські королівства), відповідальність перед майбутніми поколіннями («щоб прийшлися такі настанови до душі тим, хто буде після нас»), ідея справедливості і «народного права», «благо народу» («Правда короля Альфреда», «Закони короля Кнута», «Глостерський статут» короля Едуарда, Середньовічна Англія), «загальна користь» («Кутюми Бовезі», Середньовічна Франція), «загальне благополуччя і спокій імперії», «всезагальне благо» («Імперський земський мир Фрідріха II», «Кароліна», Середньовічна Німеччина) [9, с. 396, 472–473, 480, 533, 584, 634, 688].

Пам'ятки права тих держав, які дотримувалися східної (православної) традиції християнства, теж дозволяють простежити спеціальносутнісну природу юридичних заборон: «Господь і создатель всього – Бог наш, який створив людину і удостоїв її самовладдям, дав їй у поміч згідно слова пророків, закон, який визначив те, що потрібно робити, і те, що не можна робити, а також і те, що потрібно обирати як таке, що сприяє спасінню, і те, чого потрібно остерігатися, як таке, що тягне покарання» («Еклог», Візантія) [9, с. 341].

Суттєво змінила філософію заборон епоха Нового часу. Так, Французька декларація прав людини і громадянина 1789 року проголосила: «Закон має право заборонити лише ті дії, які шкодять суспільству. Все, що не заборонено законом, не може бути перешкодою, і ніхто не може бути примушений робити те, що закон не наказує» (ст. 5) [14, с. 158].

Коментарі до наведеного нормативного положення дозволяють глибше проникнути у його зміст та виявити нові сутнісні характеристики юридичних заборон. З-поміж інших хотілося б відзначити коментар Е. Блума (французького професора кін. XIX ст. – поч. XX ст.),

оскільки свої міркування щодо статті 5 він сформулював, по-перше, в контексті (і під назвою) «Межі писаного закону», по-друге, з огляду на категорію свободи, яка нормативно закріплена статтею 4 цієї Декларації. Опіраючись на таку методологію і враховуючи різні проекти Декларації, Е. Блум спробував охарактеризувати ідеологію заборонювання, в якій можна виокремити наступні складові.

Перша з них стосується того, що «закон не повинен поширюватися на необ'єктивовані (так звані невидимі для людського ока злочини), для цього є релігія і мораль». Зокрема, Е. Блум піддав критиці теологічне розуміння закону: «Закон, якщо він поважає внутрішнє життя індивіда, не може примусити цього індивіда себе врятувати у сенсі релігії і не повинен бути на службі священнослужителів (духовенства) та регулювати зобов'язання особи перед Богом (тим більше, визначати покарання за їх порушення), щоб забезпечити духовний порятунок індивіда, його чесноти, вкладаючи у це свою публічну силу» [14, с. 159]. Дуже складно надати державі можливість робити висновки про чесноти (мораль), ще складніше надати їй можливість управляти порятунком душ. У людини є два окремі призначення: одне – земне, яке слугує на практиці моралі, інше – небесне – для майбутнього життя, і є великий сумнів стосовно того, чи держава існує для того, аби управляти першим, але є однозначним те, що держава не несе відповідальності за друге. Порятунок душі є справою винятково між Богом та людиною (чи-то за допомогою посередника, чи-то без сприяння священнослужителя), але державний представник у цій справі за жодних умов не повинен бути задіяний. Держава не повинна підміняти особу, брати на себе відповідальність замість неї [14, с. 160]. Тому, як наслідок, концепція «двох мечів», будучи фундаментальною у Середні віки, коли вона формувала тісний союз між духовенством та державою з огляду на забезпечення публічного порядку, втратила свою актуальність.

Друга виявляється у тому, що закон може забороняти діяння, що є шкідливими для суспільства. Під такими діяннями (*les actions nuisibles*) Установчі збори, що приймали Декларацію, розуміли діяння, які порушують права інших людей (це відповідало античним дефініціям справедливості (правосуддя) і відображалось усталеним звичаєм «нікому не спричиняти шкоди»). Саме переваги такого підходу можна використати, як вважав Е. Блум, для подальшого належного обґрунтування положення, утверджуваного Установчими зборами, згідно з яким «всі несправедливі діяння не будуть вважатися законними». Держава не може мати об'єктом своєї діяльності чесноти (визначення поняття добра і зла): ця платонічна утопія (ідея) жодним чином не підтримувалася авторами Декларації [14, с.161].

Третя складова стосувалася такого розуміння розглядуваного положення Декларації, що обумовлювалося утверджуваною на той період ідеєю суспільного договору (на противагу патріархальній концепції держави): «Суспільство і сім'я є двома окремими одиницями. Кожного разу, коли відбувалася плутанина з цими поняттями, ми ідентифікували патріотизм з дуже ревнивим домашнім егоїзмом, владу закону над (дорослими) дієздатними громадянами з титулом батька над своїми дітьми, державні відносини з іноземцями як відносини сторожового собаки і порушника, що проник у житло. Незважаючи на зовнішні причини, які це зумовлюють, національні єдності ґрунтуються на вільному волевиявленні (добровільності) тверезо мислячих людей, які добровільно підпорядковуються раціональним правилам, що обрані суспільством, а не на патріархальній авторитарності, що деспотично регулює всі приватні відносини, домінуючи над усією діяльністю людини, перетворюючи її на автомат або ж поводячись з нею, як із дитиною» [14, с. 162]. Це стало підставою для подальшого визнання, у тому числі і Установчими зборами, ідей Платона та Руссо стосовно поневолення індивіда колективом.

Наступна – четверта – складова була пов'язана з повним запереченням ідей макіявелізму, а відповідно й політики щодо обґрунтування державної влади, яка виправдовує будь-який злочин задля вищої необхідності – порятунку держави. Коли розділяється законність і моральність, це знищує саму державу, руйнує соціальний контракт та повертає людину до первинного соціального стану. Об'єкт права не має суперечити чеснотам (правді), яких прагнуть громадяни, тому держава має первинну і виняткову мету: бути втіленням справед-

ливості. У державі, вартої цього поняття, закон, якщо він оприлюднений і відомий, повинен чітко визначити межі, поза якими кожен залишається цілковито вільним діяти на власний розсуд. За жодних обставин суверен чи його представник не застосовує виняткових обставин для створення раніше невідомих заборон; в іншому випадку соціальне життя є нестерпним і неможливим, і перевага віддається примітивному варварству – свавільним заборонам, які можуть у будь-який момент привнести в існування людини спустошення та руйнування. Отож, для націй чітке юридичне регулювання має сприяти їх розвитку [14, с. 164–171]. Саме така реакція на деспотизм зумовила нормативне положення, виражене формулою: «Дозволено все, що не заборонено законом».

Співзвучні ідеї забезпечення достойного життя людини на підставі закону і в дусі свободи висловив й італійський просвітитель Чезаре Беккарія: «Думка, що кожен громадянин вправі робити все, що не суперечить законам, не боячись ніяких наслідків, є політичним догматом, без якого не може існувати законне суспільство» [15, с. 101; 16, с. 230].

У такий спосіб унормовується функціональне призначення заборон в період Нового часу – слугувати лише суспільству, захищати загальносуспільний інтерес, а також стати юридичною опорою, відправною точкою у реалізації свободи особи.

У сучасному юридичному регулюванні функції заборон теж визначаються ієрархією соціальних цінностей, що закріплена відповідним законодавством держав. Така ієрархія простежується, зокрема, у Кримінальному кодексі України (що вміщує найсуворіші заборони), при формулюванні його завдань (як-от, «правове забезпечення охорони прав і свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства» (ст. 1)), а також при визначенні самого поняття злочину («...злочином не вважається дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки, тобто не заподіяла і не могла заподіяти істотної шкоди фізичній чи юридичній особі, суспільству або державі (ст. 11). Така ж соціальна спрямованість заборон впливає і з Цивільного кодексу України, при окресленні ним меж здійснення цивільних прав: «Не допускаються дії особи, що вчиняються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також зловживання правом в інших формах» (ч. 3 ст. 13 ЦК). Наведені законодавчі положення цілком відповідають конституційному визнанню в Україні людини найвищою соціальною цінністю (ст. 3 Конституції України) та її обов'язків перед суспільством, яке уможливує вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 27 Конституції України).

Як бачимо, юридичні заборони в сучасній Україні демонструють свою загальносоціальну сутність.

Висновки. З огляду на наведене можна резюмувати, що виявлення функціонального призначення юридичних заборон – це вивчення еволюції їх соціальносутнісної характеристики, яка може бути представлена у вигляді співвідношення всезагального і спеціальносоціального інтересів. Частка всезагального (загальносоціального) інтересу у такому співвідношенні отримала певну тенденцію до зростання з поступовим історичним утвердженням праволюдності ідеології, ідей громадянського суспільства. Активно декларується захист загальносуспільного інтересу заборонами у сучасному юридичному регулюванні. Проте лише фактична реалізація цього інтересу завдяки належній державній гарантованості (у тому числі і відповідними санкціями) здатна уможливити дієвість, ефективність юридичних заборон, їх здатність стати відправною точкою для запуску механізму юридичного регулювання загальнодозвільного типу, але це вже складає окремий предмет подальшого дослідження.

Список використаних джерел:

1. Ковлер А.И. Антропология права / А.И. Ковлер. – М. : Издательство НОРМА, 2002. – 480с.
2. Хрестоматия по истории Древнего Востока: в 2-х частях. Ч. 2 / под ред. М.А. Коростовцева, И.С. Кацнельсона, В.И. Кузищина. – М. : Высш.школа, 1980. – 256 с.

3. Раданович Н.М. Возможность з'ясування природи загальнодозвільного юридичного регулювання шляхом вивчення історичної еволюції заборон // Публічне право. – 2016. – № 2(22). – С. 285–291.
4. Ударцев С.Ф. История политических и правовых учений. Древний Восток: академический курс / С.Ф. Ударцев. – СПб. : Издательский Дом С.–Петербур. гос.ун-та, Издательство юридического факультета СПбГУ, 2007. – 664 с.
5. Дао дэ цзин // Древнекитайская философия. Собрание текстов в двух томах. Т.1. – М. : «Мысль», 1972. – 363 с.
6. Платон. Законы / Пер. с древнегреч. ; Общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. – М.: Изд-во «Мысль», 1999. – 832 с.
7. Штраус Лю. Естественное право и история / Лю Штраус. – М. : Водолей Publishers. – 2007. – 312с.
8. Цицерон Марк Туллий. Про державу. Про закони. Про природу богів / Пер. з латин. Володимир Литвинов. – К. : Основи, 1998. –476 с.
9. Хрестоматия по истории государства и права зарубежных стран: в 2 т. Т. 1 Древний мир и Средние века. / отв. ред. Н.А. Крашенинникова. – М. : Норма, 2009. – 816 с.
10. Святе письмо Старого та Нового завіту // Повний переклад, здійснений за оригінальними єврейськими, араміїськими та грецькими текстами. – Видавництво Отців Василя «Місіонер», 2005.
11. История государства и права зарубежных стран. Часть 1 / под ред. проф. Н.А. Крашенинниковой и проф. О.А. Жидкова. – М. : Издательская группа ИНФРА•М – НОРМА, 1197. – 480 с.
12. Історія держави і права зарубіжних країн (Середні віки та ранній новий час): [навч. посібник] / [за ред. проф. Б.Й. Тищика]. – Львів : Світ, 2006. – 696 с.
13. Хавронюк М.І. Історія кримінального права європейських країн : [монографія] / [М.І. Хавронюк]. – К. : Істина, 2006. – 192 с.
14. La Déclaration des Droits de l'Homme et du Citoyen / Texte avec Commentaire suivi. – Imprimeur – Éditeurs 1902. – 398 p.
15. Андрусяк Т.Г. Історія політичних та правових вчень / Т.Г. Андрусяк. – Л. : Видавництво центр ЛНУ ім.Івана Франка, 2001. – 220 с.
16. Беккариа Ч. О преступлениях и наказаниях / Ч. Беккариа. – М., 1940.

